

Türk Dil Kurumu Yayınları

GELİBOLULU MUSTAFA ÂLÎ
ÇALIŞTAYI BİLDİRİLERİ

28-29 Nisan 2011

Yayıma hazırlayan
İ. Hakkı AKSOYAK

Ankara, 2014

GELİBOLULU MUSTAFA ÂLÎ'NİN III. MURAT DÖNEMİ YÖNETİM HATALARI KONUSUNDAKİ BAZI GÖRÜŞLERİ

Faris ÇERÇİ*

1. Giriş

Milletine karşı kendilerini daima sorumlu hisseden Osmanlı hükümdarları, din ve mezhep farkı gözetmeksizin tüm insanlara hoşgörü ile yaklaşmış, halkın huzur ve emniyetini sağlamayı en büyük görev saymışlardır.

Gelişme dönemine kadar iyi işleyen devlet çarkı, 16. yüzyıl ortalarından sonra bozulmaya başlar ve valide sultanların devlet işlerine karışmaları sonucunda kurumlar derin yara alır.

Yaklaşmakta olan tehlikeyi gören ilim ve devlet adamları, çeşitli yollarla idareyi uyarma ihtiyacını duyarlar. Başta tarih, edebiyat, tasavvuf, hat tarihi ve sosyal konular olmak üzere birbirinden farklı alanlarda eser veren Gelibolulu Mustafa Âlî de bu müellifler arasında yerini alır.

Fuat Köprülü, 1927 senesinde, *Hayat Mecmuası*'nın II. cildinin 364-365. sayfalarında yayınladığı “*Müverrih Âlî'nin Bir Eseri*” konulu makalesinde Gelibolulu Mustafa Âlî'nin kaleme aldığı *Nasihatü's-selatin* adlı eseri üzerinde durur ve makalenin sonunda, görüşlerini şöyle açıklar: “*İşte, Âlî'nin Nasihatü's-selatin'i daha bunlar gibi içtimai tarih itibariyle fevkalade kıymetli malumatı muhtevi bir vesika-i tarihiyedir. Onuncu asır sonlarında Osmanlı İmparatorluğunun iç yüzünü anlamak için bu kadar mühim eserler mebzul olmadığı cihetle, bunun tab'u neşri, alelade vakayinamelerin neşrinden çok daha acil bir ihtiyaçtır*” diyerek eserin önemini vurgular¹.

Müellifin kendi dönemindeki olayları en ince teferruatına kadar anlatan bu eserin yazma nüshaları, ülkemizin çeşitli kütüphanelerinde yer almaktadır. Nitekim Süleymaniye Kütüphanesi Hüsrev Paşa Türkçe Yazmalar Kol. 311 numarada kayıtlı nüshanın müellif hattı olduğu ileri sürülmektedir.

* Yrd. Doç. Dr., Erzincan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi. faris@erzincan.edu.tr

1 Fuat Köprülü, “*Müverrih Âlî'nin Bir Eseri*”, *Hayat Mecmuası*, C. II, (İstanbul 1927), s. 364-365.

Nasihatü's-selatin'de Osmanlı devlet teşkilatı ve devlet geleneğini yansıtan çok orijinal bilgiler yer almaktadır. Ayrıca Gelibolulu Mustafa Âlî'nin, Kanunî², II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet devirlerinde yaşamış olması ve bizzat savaflara katılması göz önüne alınırsa görerek ve yaşayarak kaleme aldığı bu eserin önemi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Padişahlara yol göstermek üzere yazılan *Nasihatü's-selatin*³ (*Sultanlara Öğütler*) Doğu dünyasının Siyasetname⁴ geleneğinin önemli halkalarından biridir⁵. Gelibolulu Mustafa Âlî'nin, 1581 yılında Halep Tımar defterdarı iken kaleme aldığı bu eser⁶, çağının siyasi ve sosyal durumunu gözler önüne sermektedir⁷.

Eser, bir ön söz, dört bölüm ve bir sonuçtan meydana gelir. Ön sözde padişahların devlet idaresi sırasında mutlaka yapmaları gereken şeylere, birinci bölümde padişahlar tarafından yapılması gerekli işlere, ikinci bölümde kanunsuz karışıklıklara⁸, üçüncü bölümde devletin bu olaylar karşısındaki aczine, dördüncü bölümde Âlî'nin hayatı ve devlet memuriyeti sırasındaki sıkıntılara yer verilir. Sonuç bölümünden sonra "*Tezyil*" ve "*Teznib*" adını taşıyan iki ilave bölüm yer alır. Bu önemli eser, Tietze tarafından İngilizce tercümesi ile birlikte edisyon kritikli metin olarak iki cilt halinde yayınlanmıştır⁹.

2- Âlî'nin Görev Yaptığı Yerler

Tek arzusu müderrislik ve kadılık olan Âlî, 1561 yılında kaleme aldığı *Mihr ü Mah* adlı eseriyle Kütahya'da bulunan Şehzade Selim'e divan kâtibi olur.

İrdi pâyâne râh-ı 'ilme sülûk

Ben de kıldım ol mesleği metrûk

Çünkü terk-i tarîka me'mûrum

Beni 'ayb eylemen ma'zûrum¹⁰

2 Ali Yılmaz, *Kanuni Sultan Süleyman'a Yazılan Kasideler*, Ankara 1996, s. 3.

3 Gelibolulu Âlî, *Nasihatü's-selatin*, Süleymaniye Kütüphanesi Hüsrev Paşa Türkçe Yazmalar Kol., no. 311, v. 1b.

4 Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyasetnameleri*, Kayseri tsz., s. 3–28.

5 Mustafa İsen, *Gelibolulu Mustafa Âlî*, İstanbul 1998, s. 31.

6 Şefattin Severcan, "Âlî'nin Siyâset Felsefesi", *İslamiyat*, Ankara 1999, s. 123–144.

7 Faris Çerçi, *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l-ahbar'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri, I-II-III*, Kayseri 2000, s. 23.

8 Mustafa İsen, *Künhü'l-ahbar'ın Tezkire Kısmı*, Ankara 1994, s. 16.

9 Andreas Tietze, *Mustafa Âlî's Counsel for Sultans of 1581*, Wien 1979–1982, I-II.

10 Mehmet Şeker, *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Mevaidü'n-nefais Fi Kavaidi'l-Mecalis*, Ankara 1997, 5'te gösterdiği yer.

Bu mısralardan anlaşılacağı üzere Âlî, ilim yolundan isteyerek ayrılmadığını ve bu kararından dolayı da mazur olduğunu ifade eder.

Kütahya’da iki yıl kadar kalan Âlî, Tütünsüz Hüseyin Paşa ile anlaşmazlığa düşer ve oradan ayrılmak zorunda kalır.

1563 yılında Şehzadenin Lalası Lala Mustafa Paşa’nın teklifi üzerine Şam’a gider ve orada altı yıl boyunca paşanın divan kâtipliğini yapar.

1568-1569 yılında Lala Mustafa Paşa, Yemen’e serdar tayin edilince Âlî de onunla beraber Mısır’a gider.

Bir süre boş kaldıktan sonra kaleme aldığı *Heft Meclis* adlı eserini Sokullu Mehmet Paşa’ya ithaf eder. Bunun sonunda da Bosna Beylerbeyi Ferhat Paşa’nın yanına divan kâtibi olur (1570-1571), sekiz yıl serhat boylarında kalır.

1578 tarihinde Gürcistan-Azerbaycan-Şirvan taraflarına tayin edilen Lala Mustafa Paşa’ya divan kâtibi olur¹¹. 1578-1583 yılları arasında, münşilikteki hizmetlerine karşılık, Halep tımar defterdarlığına tayin edilir ve bu görevde beş yıl altı ay kalır. Kış Erzurum’da geçirmeyi düşünen Âlî, Hüsrev Paşa tarafından, yeni serdar gelinceye kadar asker için gönderilen un, arpa ve mühimmatın ambarlanması için Trabzon’a gönderilir. İki yıllık aradan sonra 1585 baharında Erzurum mal defterdarlığına tayin edilir.

Altı ay sonra Bağdat mal defterdarlığına nakledilen Âlî, kısa bir süre sonra bu görevden de alınır. Bağdat mal defterdarlığından azlinden sonra, İstanbul’a döner ve üç-dört yıl bir yere tayin edilmez¹². 1589 yılında Sivas defterdarı olan Âlî, kısa bir süre sonra bu görevden de alınır. Açıkta kalan Âlî, tekrar İstanbul’a döner.

1592 yılında yeniçeri kâtibi ve defter emini olan Âlî, kısa bir süre sonra bu iki görevinden de alınır ve boş kaldığı için memleketi Gelibolu’ya gider. İkinci defa yeniçeri kâtipliğine getirilen Âlî’nin tayin tarihi bilinmiyor.

1595-1596 yılında Sivas defdarlığına ve Amasya sancak beyliğine atanır. Aynı sene içinde iki defa Kayseri’ye gönderilen Âlî, birincisinde 28 gün, ikincisinde 42 gün görev yapar. Son olarak 1599 yılında Cidde emirliğine getirilir¹³.

3. Devlet Yönetimi

İhtişamı ve medeniyeti açısından Roma İmparatorluğu ile mukayese edilen Osmanlı Devleti, mükemmel bir askerî ve idari teşkilata sahipti. Küçük bir köyde yaşayan kimselerin ne işle meşgul olduklarından haberdar idi. Ancak 17. yüzyılda Devlet-i Aliyye’de işlerin iyi gitmediği de bir gerçektir.

11 Mehmet Şeker, *age.*, s. 8.

12 Mehmet Şeker, *age.*, s. 11.

13 Mehmet Şeker, *age.*, s. 14. H. Gazi Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri*, Ankara 1971, s. 97-98.

Muhteşem yüzyılın cesur tanığı Gelibolulu Âlî Efendi, genç yaşında kadı olma sevdası ile yollara düşer ve kendini divan kâtibi olarak Kütahya'da II. Selim'in yanında bulur. Orada saray hayatı, yazışma usulleri, örf-âdet, adabımuaşeret konularında olgunlaşır. İdeal devlet adamının profilini çizen ve devlet yapısının devamı için sultana birçok öneride bulunan ve düşüncelerini ayet, hadis ve tarihî rivayetlere dayandıran Âlî, görüşlerini sıralar.

3.1. Yönetim Hataları

Yönetimde yapılan hataların ülkeye büyük zarar verdiğini ve devleti yıkılma noktasına getirdiğini söyleyen Âlî, görüşlerini şu tarihi rivayetlere dayandırır.

Sultan Sencer (1086 – 1157), Sultan Gazan Han'a (ö. 1304) esir düşer ve toprakları işgal edilir. Devletinin yıkılış nedeni sorulduğunda Sencer Han bu acı sonucu şöyle açıklar: *“Yüksek mevkilere sıradan insanları, küçük görevlere de şeref sahibi kimseleri tayin ettim. Sıradan insanlar yüksek mevkileri dolduramadılar, liyakat ve birikim sahibi insanlar da verilen küçük çaptaki görevleri onur kırıcı bularak kabul etmediler. Bu iki farklı yaklaşım mülkün elden çıkmasına ve felaketin doğmasına neden oldu¹⁴.”*

Bazı toprakların elden çıkması zulme mail vezirlerden, reayanın bozulması da zenginlik peşinde koşan yüksek derecedeki memurlardan kaynaklanır. Zira *“Bir toplum kendilerindeki özellikleri değiştirtinceye kadar, Allah onlarda bulunanı değiştirmez¹⁵.”* mealindeki Kur'an ayetine göre, *“mâdâm ki selâtîn-i âfâk ve havâkîn-i zâhirü'l-istihkâk tettebbu-ı umûrda tebdîl-i ahlak ve tecessüs-i ahvâl-ı cümhûrda ketm-i merâhim ü eşfâk eylemeyeler”* diyen Âlî, şu önerilerde bulunur: Padişahlar Firdevsî¹⁶, Şeyh Sadi¹⁷ gibi danışmanlar seçmelidir¹⁸. Bu kişiler padişahın görür gözü, tutar eli olalar, yürüyen ayağı olalar. Padişahların başına gelecek her belaya karşı geleler¹⁹.

3.2. Divan Kâtipleri

Osmanlı coğrafyasında itibar gören birçok meslek grubu vardır ki, kâtipler de bu grup içinde yer alır. Kendisi de bir divan kâtibi olan Âlî, keyfî davranan divan kâtipleri²⁰ hakkında şunları söyler: Geçmişte önemli görevler ifa eden divan kâtipleri halkın eli ayağı olurdu. Sevinçler ve üzüntüler onların kaleminden süzülüp gelirdi. Şimdilerde ise bunların tamamına yakını keyif verici maddelerin esiri oldular ve kendi menfaatlerinden başka bir şey düşünemez hâle geldiler. Özellikle *hilâf-ı kânûn ba'z-ı ahkâma tama'-ı hâmla cür'etleri ve eger*

14 Gelibolulu Âlî, *age.*, v. 5b.

15 Kur'an-ı Kerim, Ra'd, 13/11.

16 Fuat Köprülü, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1973, s. 49.

17 Tahsin Yazıcı, “Sadî”, *IA*, İstanbul 1966, C. X, s. 36-41.

18 Gelibolulu Âlî, *age.*, v. 7a.

19 Gelibolulu Âlî, *age.*, v. 8a.

20 Mehmet Şeker, *age.*, 142.

muhâsibân-ı huzâne-i 'âmire ise bir nokta ile yüz fitneye, belki niçe biñ hîle-i pür-nükteye sebeb oldular. Özellikle evrak üzerindeki tarihlerde hata yaparak veya uydurma tarihler yazarak valilerin zarar etmelerine sebep olurlardı. Onlar da ol ziyânı tekrâr re'âyâ-i fukarâdan tekmîle sa'y ü dikkatleri sonucunda, ihtilâl-i fetret-me'âle dest-res bulmaları mukarrer olurdu, diyen Âlî, divan kâtiplerinin halini şu dizelerle dile getirir²¹:

Böyledir dâire-i ehl-i kalem

Merkez-i töhmet olur nokta-i şûm²²

Geniş bir tarihi bilgiye sahip olan Âlî, divan kâtipleri konusundaki görüşlerini şu tarihî rivayetle pekiştirmeye çalışır: Hz. Ali, Mısır'a vali olarak gönderdiği Malik b. Eşter'den²³ kâtipleri, güvenilir insanlar arasından seçmesini, yazı sanatını iyi bilenleri tercih etmesini, fakir ve yoksul kimselerin, belli bir ekonomik güce sahip olduktan sonra kâtip olarak atamasını ve onlara yeteri miktarda ücret ödemesini istemiştir, diyen tarihçi şu görüşlere yer verir: "*İmdi tugrâ-keşân-ı dîvân müftiyân-ı kavânîn-i pâdişâhân olup onlara sâir ümerâdan ziyâde tevkîr ü ikrâm, husûsâ mâliyye defter-dârlarına tefevvuk ve tasaddurla, kemâ-yenbagî tebcîl ü ihtirâm vâcibdür. Zîrâ, anlar muzahrefât-ı dünyeviyyeden mâl ü menâl hüdmet-kârlarıdır*"²⁴.

3.3. Rüşvetin Yaygınlaşması

Yaşadığı çağın devlet ve fikir adamlarından biri olan Mustafa Âlî'nin sultanları uyarmak için kaleme aldığı *Nasihatü's-selatin*'de ele aldığı konuların başında rüşvet gelir. Zira Osmanlı coğrafyasında rüşvet yaygın bir hâl almıştır. "*Bâ-husûs bezl-i cân ve sarf-ı mâ-melek ü hân mân gerekir ki, şahid-i nusret ü zafer guzâta nice vechile çehre-güster ola.*" diyen Âlî, sözlerini şöyle sürdürür²⁵:

Yakışmaz tamâ'kâra râh-ı gazâ

Aña bezl-i cân eyleyendür sezâ

Ganîmet recâsına iden cihâd

Sevâb-ı gazâdan kalır nâ-murâd²⁶

21 Gelibolulu Âlî, *age*, v. 34a.

22 Divan kâtiplerinin durumu işte böyledir. Uğursuzluğun noktası suçun merkezi olur.

23 Mehmet Celalettin, *Şerh-i Ahidnâme-i Ali*, İstanbul 1304, s. 2.

24 Âlî, *age*, v. 35a.

25 Mustafa Âlî, *age*, v. 4b.

26 Ganîmet için cihat yapan gaza sevabından mahrum kalır. Açgözlüye gaza yolu yakışmaz, gaza, canını feda edene yaraşır.

3.4. Din Görevlilerinin Toplum Üzerindeki Etkileri

Geniş görüşlü, yeniliklere açık, ancak dinî tutuculuğun üyesi olmayan Âlî, vaizlerin ve hatiplerin toplum üzerindeki olumsuz etkilerini ele alır ve bu konudaki görüşlerini şöyle açıklar: Vaizler kürsülerde sadece hadis ve tefsir nakletmeli, nasihat uğruna incitici olmamalıdır. Zira “*va'az ve nasihat, İmâm-ı Muhammed Gazzâlî hazretleri kavlince belâ-yı azîm ü âfet ve ri'yâ-yi elîm ve musîbettir. Bu vaizlerden bir kısmı terâkib-i Arabîyyeden bir iki satır öğrendikleri gibi ser-i kürsüde kendileri cehlile rüsvâ kıldıkları âşikârâdır. Nite ki, bu beytimizde ol makûle vâizlere işâret olunmuştur*²⁷.”

Yine vâ'iz ser-i kürsüde ne rüsvây oldu

Dedi ‘Âlî gibi her ‘ârif ol ahmak bu mudur²⁸

Müellif, *Künhü'l-ahbar*’ında konu ile ilgili olarak şu bilgileri verir:

“*Dukâkin oğlu Muhammed Beyin neslinden Ahmed ve Muhammed nâm iki mîr-i rûşen-zamîr-i lâzîmü'l-ikrâm kopdı ki, Ahmed nâmına olan nâm-dâra dünyâ dâr-ı karâr değil idüğünü bildi. Ciddeden menâsıb-ı dünyeviyyeye iltifât etmeyüp, âhır müteferrikalığı hâlinde sûfiyyûn tarîkına sülûk-i ihtiyâr kıldı. Latîf ebyâtı, dil-pezir eşâr u vâridâtı vardır ki, tafsilî şu'arâ faslında mezkûrdur. Hattâ;*

Vâ'iz bizi korkutma, cehennemde od olmaz

Yanmağa odın, her kişi bundan iledürler.

*Beyt-i meşhûrî anlara mahsûs eser-i me'sûrdur. Ammâ Mehmet nâmına olan asîl ü bülend-iştihâr, rütbe-i emâretiden mertebe-i eyâlete vâsıl olup, Halebe ve ba'zı vilâyete Mîr-i mirân oldı*²⁹.”

3.5. Adam Kayırma ve Haksız Atama

Devletin önemli görevleri arasında yer alan mal defterdarlıkları uzman kişilere verilmelidir. Herkes kendi mesleğinde ilerleyip uzman olmalıdır, diyen Âlî, Kanuni Sultan Süleyman, kadıların defterdar olmasına izin vermemiş, onların ilim yolunda topluma yön vermelerini istediğini şöyle ifade eder: “*Sultân Süleymân Hân, zamân-ı saltanatlarında kuzâtun defter-dâr olmasına ruhsat vermezlerdi. “Ve her kişi kendü tarîkından yarlıganur” deyu tarîk-ı ‘ilimden hurûclarını revâ görmezlerdi.*”

Haksız atamalara dikkat çeken müellif, konuyla ilgili olarak şunları söyler: Yirmi beş yıldan fazla vezirlik yapan Rüstem Paşa, Bayram Kadı adındaki

27 Mustafa Âlî, *age.*, v. 42a.

28 Vaiz yine kürsüde rüsvay oldu. Âlî gibi her ârif dedi ki o ahmak bu mudur?

29 Mustafa Âlî, *Künhü'l-ahbar*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, no. TY 5959, v. 347b.

yakınını bin bela ile defterdarlığa getirdiğini, ancak daha sonra yaptığı bu haksız tayin işine çok pişman olduğunu şu cümlelerle ifade eder: “*Vezîr-i a’zam olan Rüstem Paşa merhûm ki, yigirmi beş yıldan ziyâde vezâret itdi. Kuzâtdan Bayrâm Kâzî nâm mensûbını biñ belâyla defter-dârlığa vâsıl eyledi. Ana dahi defe’âta nâdim olup, min-ba’d ol makûle umûra mübâşeret eylemedi.*”³⁰

3.6. Ulakların Olumsuz Davranışları

Osmanlı topraklarında uygulanmakta olan haberleşme hizmetlerini ve kuruluş amacını ele alan Âlî, sistemin aksayan yönlerini acı bir dille ortaya koyar. Genel afetlerin önüne geçmek üzere ihdas edilen ulak (posta) hizmetlerinin³¹, kanunlar çerçevesinde yürütülmesi gerekirken ulakların keyfî davranarak halkın at ve katırlarını zorla ellerinden aldıklarını, yüklerini yerlere attıklarını, itiraz edenleri dövdüklerini söyleyen Âlî, şöyle devam eder: Ulaklar uğradıkları kasabalarda bulunan ulemayı küçük görür, kadıları taciz eder, “*Tez bize hayvan*” diyerek topuzla önüne geleni döverlerdi. Biraz daha insafılları yüzüne karşı söyler, yüzer altın değerindeki kıymetli atlarını ellerinden alır, işleri bittikten sonra atları sahiplerine iade etmez, yolda kaldı, diyerek yalan beyanda bulunurlardı, der ve şu bilgileri verir: “*Bu hakîr, Vilâyet-i Bağdâd’da defter-dâr-ı emvâl iken melikü’l-ümerâ-i sâhib-câh ü celâl ki, Kubâd Paşa Oğlu Süleyman Paşa idi. Bir gün Subaşı-ı Bağdâd, bu fakîre arz-ı şikâyet ü feryâd edip, Ulak bârgîrleri tutmadan yoruldum. Mîr-i mîrân-ı mezbûr zamânındaki yedi ayda sekiz yüz elli re’s ulak bârgîrine dest-res buldum. Hâlâ ki, cümlesi zâyî oldu. Ne binenler getirdi ve ne ashâbına vusûl buldu*”³².

3.7. Kadınların Hile ve Desiseleri

Bir Osmanlı aydını olan Âlî, “*mekr-i zenân ve huda’-i nîsvân*”, yani kadınların hile ve desiselerine parmak basar ve bu konuda şu önemli tespitleri yapar: “*Ve bi’l-cümle mekr-i nîsvân bir belîye-i bî-kerândır ki, şühûd-ı ‘udûli, rîg-i beyâbân gibi bî-hadd ü pâyan olup*” Hazreti Âdem’in cennetten çıkarılmasında Hazreti Havva’nın büyük rol oynadığını, Belkıs’a güvenen Hazreti Süleyman’ın büyük sıkıntılara düştüğünü, Yakup Peygamber’in annesinin, Hazreti İshak’ı zor durumlara soktuğunu, ayrıca Hazreti Hasan’ın zehirlenmesinde kadın parmağının etkili olduğunu ifade eder³³.

30 Mustafa Âlî, *age.*, v. 54b.

31 Faris Çerçi, “Haberleşme Hizmetleri ve Osmanlı Devletinde Ulak Organizasyonu (ve Mustafa Âlî’nin Bu Konudaki Görüşleri)”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 2003, s. 193-224.

32 Mustafa Âlî, *age.*, v. 94b.

33 Mustafa Âlî, *age.*, v. 106a.

3.9. Devlet Alacaklarının Tahsili

Osmanlı maliyecilerinden biri olan Âlî, devleti ayakta tutan en önemli unsurlardan birinin de hazine olduğunu ifade eder ve devlet alacaklarının tahsil biçimi konusunda şunları söyler: Vergi toplama memurları, gittikleri yerde kanunsuz olarak vatandaşlara baskı uygulayarak alacağın tahsili yoluna giderlerdi. Bu alacaklar “*mer’i kanunlara göre alınsın*” diye itiraz edenlere “*vebal yazana aittir*” tarzında cevap verirlerdi. Biraz daha direnen vatandaşların iki bin altın değerindeki mal varlıklarını zorla iki yüz altına sattırırlardı.

Âlî, bu satış esnasında başından geçen bir olayı şöyle anlatır: Devlete borçlu olanlardan birisi “*hîn-i müzayakada kendiyi halâs için bizim zimmetimize birkaç yüz altın beylik akçadan karz verdim, deyu yazıp ba’dehu, eline akçe girdikde yine bizim ‘ilmimize müte’allık olmadan edâ ederim, düşüncesinde iken vefat etti ve meblağ-ı merkûm bizim üstümüzde kaldı.*” diyen Âlî, Mesih Paşa tarafından iftiraya uğradığını şöyle dile getirir: “*Bizden taleb olundukda hidmet-i mezbûreye me’mûr Mesih Paşa ki, eyâlet-i Mısır’dan neşv ü nemâ bulup, sadr-ı vezâretle kadri mu’allâ olmuşdu. Her çend ki, bu husûs nefsi Fir’avn’ı bize iftirâ ve mîriden deyn aldığımız mahz-ı dîrûg u bi-ma’nâdur.*”

Haksızlığa göz yuman vekilleri sert bir biçimde eleştiren Âlî, padişahın “*halîfe-i Hallâk-ı âlem*” olduğunu, bu tür yanlış uygulamalara dur demesini vurgular ve ülkede kanunsuz işlere izin vermemesini ister³⁴.

3.10. Beylerbeyiliklere Atama Şartları

Âlî, Yemen, Habeş, Cezayir, Tunus ve Trablus gibi serhat boylarında görev yapmış levent-meşreplere memâlik-i mamûrede iç-il hükmündeki beylerbeyilik verilmemesini, zira bu insanların serhatlarda alışageldikleri zulüm ve işkenceyi yeni görev yerlerinde de devam ettirebileceklerini ileri sürer ve görüşlerini şu tarihî olaylara dayandırır: Kubat Paşa Habeş’ten gelip Bağdat’a vali olunca evliyanın evlerini ateşe verdi. Binden ziyade Müslüman’ı haksız yere öldürdü. “*Lâ-siyyemâ gâh bî-mezheb ışıklara hem-meşreb olup, “Esrâr yemek ‘ibâdet itmektir.” derdi ve gâh kendi eliyle katl-i nefis edip, “Adam öldürmek ihyâ-yı emvât etmekden ziyâde mu’cizedir” deyü söylerdi.*”³⁵

3.11. Ülke Dışından Gelenlerin İstihdam Şekli

Genç yaşında kadı olma sevdası ile yollara düşen Âlî, kendini divan kâtibi olarak II. Selim’in yanında bulur. Orada saray hayatı, yazışma usulleri, örf-âdet, adabımuaşeret konularında olgunlaşan Âlî, ideal devlet adamının profilini çizerek gelecek nesillere şu mesajları verir: Ülke dışından yani “padişâh-ı diğer hükmündeki memleketten” gelenleri teşvik için saltanat kapıları açık tutulmalı,

34 Mustafa Âlî, *age.*, v. 93a.

35 Mustafa Âlî, *age.*, v. 66b.

zillet ve rezalete düşmeden durumlarına uygun görevler verilmelidir. Zamanla bir yerde yerleşip “*evlâd ü ‘iyâla karışduktan soñra ehl-i vukûfi oldukları ser-hadler hidmetinde isihdâm edilmelidir. Zirâ, hâricden gelenlere şol mertebede ri’âyet lâzımdır ki, geldiklerine nâdimve gamnâk olmayalar. Onun gibiler(e) ze’âmet mertebesiyle ri’âyet kâfidür. Ziyâdesi ‘isyân ü tугyânlarına kâr-sâz-ı vâfidir.*”³⁶

3.12. Hatalı Kumaş Üretimi

Son zamanlarda piyasada bulunan kumaşların eninde ve boyunda belirgin bir azalma oldu. Üretici firma tarafından eni daraltılan çuha yıkandığında çekmeye başladı. Bir takım elbisenin dikilebildiği on zira kumaş, bir elbiseye yetmez hâle geldi. Eskiden beri dört endaze çuha ile yapılan iş, şimdilerde en az beş zira ile yapılır hâle geldi. Ayrıca Frengistan’da üretilen çuha, ipek, kadife, atlas gibi kumaşların eninde ve boyunda hissedilir derecede daralma olduğunu ifade eden Âlî, padişaha şu önerilerde bulunur: Sultan bu konuda talimat verip, “*âdet-i kadîmeye muhâlif gelen metâin sâtılmasına ruhsat buyurmasalar, belki zarar-ı âmm kabûlinden olmağla giriftine icâzet inâyet etseler, min-ba’d ahvâl-ı enâm muntazım olmak ve gelen emtia-i mütenevvia, zamân-ı evveldeki arz-ı tûlla bulunmak mukarrer olur.*”³⁷

3.13. Muhtekirler (Karaborsacılar)

Bir maliyeci mantığı ile (muhtekirler) stokçular olayını ele alan Âlî, şu tespitleri yapar: Devlet desteği ile büyük bir mali güce kavuşan bazı esnafın gıda maddelerini ucuza alıp, kıtlık zamanında fahiş fiyatla sattıklarını, halkın sırtından büyük vurgun yapan bu insanların, fakir fukaranın daha da fakirleşmesine neden olduklarını şu cümlelerle ifade eder: “*Ashâb-ı ihtikâr kût-ı kuvvet-i sığâr ü kibâr ve sebeb-i ma’îşet-i ebrâr ü ahyâr olan zâd ü zevâde ve zehâ’ir-i âmâde kısmını sevreti zamânında müstevfî olup, der-enbâr etmekle ve vefreti evânında istediği gibi iştirâ idüp, kaht ü galâ zamânlarını gözetmekle nâssa gadr-i ‘azîm ve mahlûkı bî-kıyâsa cevri-i delîm eyleyüp, bu vaz’-ı nâ-sezâ kendinün kemâl-i gınâsına ve erbâb-ı hâcâtun ıztırâbla renc ü ‘anâsına*” ülkede kıtlık ve pahalılığın doğmasına ve küçük esnafın iflasına neden oldu³⁸.

4. Eğitim-Öğretim hizmetleri

Yirmi yaşlarında yüksek tahsilini tamamlayan Âlî, Osmanlı medreselerinin durumunun ele alır ve bu önemli kurumun iyiye gitmediğini şöyle ifade eder: Ulema ve seçkin insanlar devletin sarsılmaz sütunlarıdır. Bu kesimin nizam ve intizamını korumak din ve devlet için önemlidir. Zirâ “*ilm-i şerîf tarîkının ihtilâli ‘âmme-i mesâlike sirâyet edip, ‘avâm-ı nâs ba’zı nâ-şâyeste tahmîn ve kıyâs ile*

36 Mustafa Âlî, *age.*, v. 49b-50a.

37 Mustafa Âlî, *age.*, v. 102a.

38 Mustafa Âlî, *age.*, v. 100b.

güm-râhlardan olmak lâzım gelir. Ve şer'-i münîf huddâminın sû-i ahvâli, kâffe-i memâlike muvâsalatla makâdîr-i beşer mi'yâr-ı rağbet ve nazarda hâk-i tîreye berâber olur."

Öte yandan, ulemanın vezirlerle içli dışlı olmaları ve birtakım kendini bilmez insanların baskısından kurtulmak için kapı kapı gezmeleri onların akademik çalışmalarına engel olacağını ileri süren Âlî, şu önemli hususun altını çizer: *'Ale'l-husûs onların bu vechile rezâletleri ve cühelânın kemâl-ı devlet ve i'tilâyla miknetleri 'iyâzen bi'llâhi Te'âlâ 'ilm-i şerîfi tahfîfe ve fudalâya bülehâ harfatup i'tikâdât-ı ehl-i harfî tarîk-ı Hakdan tahrîfe râci'dir."*

Ulemanın zorla görevden alındığını, müderrislerin küstürüldüğünü, bu yüzden medreselerin ve kütüphanelerin bomboş kaldığını üzüntü ile belirten Âlî, görüşlerini şu dizelerle dile getirir³⁹.

Tenhâ kamu medâris hâlî kitâb-hâne
At arkasından inmez şâm ü seher mevâlî

Âlî, Medreselere siyasetin bulaştığını, müderrisliklerin hak edene değil adama olana verildiğini⁴⁰ söyler ve açıklamalarını şöyle sürdürür: *"Liyâkat ü istihkâk gözetilmeyip, "Bu filâna mensuptur ve filan paşanın hocalığıyla mergûbdur, bu ise şugl ü inzivâyla ma'yûb ve üslûb-ı mülâzemetimizde taksîr etmekle husûl-ı merâmı meslûbdur" dinîlûp mansıblar ehline verilmemekle ve medreseler dirâsetle mevsûf olanlara lâyük görülmemekle, pâdişâhımızın ecdâd-ı 'izâmları zamânında te'lîfâtla müşârûn ileyh bi'l-benân olan feylesofân, fî-zamâninâ zuhûr eylemez oldu."*

Sultan Selim Han zamanından beri Ebussuud'un dışında önemli bir müellifin ortaya çıkmadığını öne süren Âlî, Fatih Sultan Mehmet Han asrında, Molla Gürânî (ö. 1488), Molla Hıdır (ö. 1459), Ali Kuşçu (ö. 1474), Mevlana Hüsrev (ö. 1480), Molla Şemsettin Hayalî, Hasan Çelebi (ö. 1486) gibi müelliflerin yetiştiğini, Sultan Bayezid Han, Sultan Selim Han ve Sultan Süleyman Han devirlerinde de birçok ilim adamının temayüz ettiğini belirtir⁴¹.

Devlette devamlığın esas olduğunu, devlet memurlarının olur olmaz bahanelerle görevden alınmamasını söyleyen Âlî, askerler arasındaki tedirginliğin bu beladan kaynaklandığını öne sürer ve aziller konusundaki fikrini şu dizelerle ifade eder⁴².

Ehl-i irfân ki şâh-ı manâdır
Azli lâyük mıdır o sultânın⁴³

39 Mustafa Âlî, *age.*, v. 62b.

40 Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Ankara 1983, 159; Mustafa Âlî, *Kühü'l-ahbar*, 1277, C. I, s. 33.

41 Mustafa Âlî, *age.*, v. 64a.

42 Mustafa Âlî, *age.*, v. 52a.

43 İlim-irfan sahibi manen padişah'tır. O sultanın azli layık mıdır?

5. Ekonomi ve İktisadî Hayat

Osmanlı devletinin her yönüyle güçlü olduğu dönemde yaşamış defterdar Mustafa Âlî, iktisat, ekonomi ve vergilendirme konusunda şu bilgileri verir: 1562 tarihinde Halep'te bulunduğum sırada özel olarak İbn-i Kerekî'nin mali durumunu araştırdım. Hint seferine giden Kerekî on yıl sonra büyük bir servet ve beş yüz baş deve ile Halep'e geri döndü. Kendisine müstakil bir han tuttu ve hiçbir ortağı da yoktu. *"Müstakil sermâye sâhibi hidmet-kârları dahi kırk elli neferden çok idi. Hâlen ki, vech-i maâşî ve cihet-i intiâşî tettebbu olundukta bu vechile haberler verildi ki, her gulamı ki, satın almış. Onun tali'ine kırk elli altın miktârı sermâye ifrâz kılmış. Fe-lâ cerem, ger pîş ü ger kem onun bahtına ferâhem olan dînâr ü dirhem fevâid defterlerine mürtesem olduktan sonra herkese rûz-merre ikişer Osmânî nafaka verirmiş."* Böylesine zengin bir adamın devlet hazinesine katkıda bulunmamasını yadırgayan Âlî, görüşlerini şu dizelerle dile getirir⁴⁴.

Zümre-i agniyâya sünnettir

Asker-i Müslimîne avn-i amîm

Şol ganîler ki, terk-i sünnet ide

Anlara fârz olur azâb-ı elîm⁴⁵

5.1. Vergi Kaçağı ve Kayıt Dışı Ekonomi

İyi bir hesap adamı olan Âlî, ülkede yaşanan vergi kaçacağını ele alır ve görüşlerini şöyle açıklar: Başta arka hamalları, kestane pişirip satan manavlar ile bitpazarı tellalları olmak üzere, İstanbul, Bursa ve Edirne esnafının elde ettiği gelirlerden vergi alınamıyordu. Gelirleri seneden seneye yüz seksen altına ulaşan insanlar, bağlı olduğu sipahilerine hiçbir fayda sağlamadıkları gibi devlet hazinesine bir akçe dahi vergi vermiyorlardı. Dahası yıldan yıla altı sikke altın değerindeki Çift Bozan resmini⁴⁶ de ödemiyorlardı, diyen Âlî, şunları söyler: *"Velâkin çift bozan resmi seneden seneye kazandıkları mâlın öşrünün öşrü gelmeyip edâsı yanlarında emr-i sehil olmakla sâl-be-sâl alınıp bi-lâ nizâ u cidâl ve bi-lâ-harb ü kîlâl Mısır-ı Kâhire'ye muâdil bir memleket feth olunmakça vârdır ki, her yıl mezbûrlardan beş altı yüz biñ sikke altın husûla makrûn ola."*

Hazinedeki bu kaybın vekillerden hiçbirinin aklına bile gelmediğini ifade eden Âlî, bu ihmalin uygun bir davranış olmadığını şu dizelerle veciz bir şekilde dile getirir⁴⁷.

44 Mustafa Âlî, *age.*, v. 99b.

45 Müslüman askerine yardım etmek zenginler için sünnettir. Zenginler sünneti terk ederse onlara çok acı veren azap farz olur.

46 Ferudun Emecen, "Çift Resmi", *TDVİA*, İstanbul 1993, C. VIII, s. 309-10.

47 Mustafa Âlî, *age.*, v. 43b.

Ne revâdır ki bir bölük Etrâk
 Hind'e varmış gibi ticâret ede
 Çok mudur kim hazineye her sâl
 Çift bozan resmiyle hizmet ede⁴⁸

Kayıt dışı ekonomiye de dikkat çeken Mustafa Âlî, verginin adaletli tahsili konusunda şunları söyler: Başta Başkent İstanbul olmak üzere, Bursa ve İzmir gibi büyük şehirlerde yaşayan esnaftan vergisini ödemeyenlerin sayısı yüz binin üzerindedir. Bunlardan *“en ednâsı ki, arka hamâlları ve kestâne pişirip satan manavlar ile bit bâzârı dellâllarıdır. Fe-lâ ekal kazançları seneden seneye yüz seksen altun ve ekseri ekserine makrûn iken... bir akçe ve bir habbe ‘a’ideleri ve rûsûm-ı ra’iyyetden bedel fâideleri olmayıp, içlerinde sâl-be-sâl biner sikke altun”*, belki daha fazla gelire sahip olan bu insanlar hiçbir vergi ödemezlerdi. Âlî, tespit ettiği vergi kaçığının Mısır hazinesine denk olduğunu ileri sürer ve kayıt dışı kalan bu paranın mutlaka tahsil edilmesini ister⁴⁹.

5.2. Vergi Tarhı Adil Yapılmalı

Ülkede hukuksuzluğun ve adam kayırmanın had safhaya vardığını gören Âlî, vergi toplamadaki çarpık uygulamayı ele alır ve konu üzerindeki görüşlerini şu cümlelerle ifade eder: Yüz dirhem gücü olan bazı mükelleflerden bin dirhem vergi istenirken, binlerce dinarı olan bazı kişilerin yüz dirhem vergi ödediğini şöyle ifade eder: *“Yüz dirheme lâıyk olmayan şahsa, mesela bin direm i’tâ kılana ‘ârıfler “galat-ı bahş” derler. Kezâlık, hezâr dînâra müstehakk olana yüz direm îsâr idene, ‘ukalâ “ma’kûsü’l-kerem” ıtlâk iderler. Egerçi ki, ba’z-ı agniyâ-i agbiyâ mücerred nisâr-ı direm ü dînâr itmegi ve nâ-mahalleri atlar ve hil’atler i’tâsiyle gözetmegi sehâ vü kerem ‘add iderler.⁵⁰”* diyen müellif zenginlere şu dizelerle seslenir.

Nâ-sezâ hakkındaki cûd ü sahâ
 Bâtıl-ı mutlaktır ey ehl-i atâ⁵¹

5.3. Hazine İsraftan Korunmalı

Savurganlık ve yersiz harcamalardan rahatsız olan Âlî, ülkede saray erozyonuna dikkat çekerek şu bilgileri verir: Gerekli olmadığı halde, İstanbul’da İbrahim Paşa Sarayı, Valide Sultan Sarayı, Galata Sarayı, Üsküdar Sarayı ve

48 Bir grup Türk’ün Hindistan’da imiş gibi kazanması reva mıdır? Her yıl “Çift Bozan” vergisini hazineye vererek hizmet etmesi çok mudur?

49 Mustafa Âlî, *age.*, v. 42b-43a.

50 Mustafa Âlî, *age.*, v. 45a.

51 Ey zenginler! Layık olmayanlar için cömertlik ve el açıklığı batıldır, hiçbir şey ifade etmez.

Edirne Sarayları inşa edildi. Bu saraylarda ağa, baltacı, bahçıvan, bostancı gibi birçok hizmet erbabı görevlendirildi. Bunların çeşitli giderlerine harcanmak üzere binlerce sikke altın tahsis edildi. Bu saraylarda yeme içme konusunda israf had safhaya çıktı. Mutfak giderleri büyük meblağlara ulaştı. Mesela, saray mutfaklarında kullanılmak üzere günlük, üç kantar⁵² badem, dört kantar gül-âb (gül suyu), günde kırk kantar şeker, yıldan yıla şerbet süzmek üzere altı yüz altmış kıta tülbent verildi.

Bu bağlamda kendi kitabım olan *Nusretname*'nin tezhibine büyük paralar harcanarak hazine çarçur edildi. Zira “yigirmi nefer miktârı musavvir, nakkâş ve müzehhib, bir senede elli bin akçadan ziyâde vezâyif almışlar iken elli bin akçe dahi kitâb-ı mezbûrdan ücret aldılar. Vechi suâl olundukda, “Ola gelmişdir” deyu cevâb-ı bâ-savâb verdiler. Hâlen ki, selâtın-i mâziyye zamânlarında böyle küllî işler düşmezdi. Seneden seneye bir asâ ve yâhud birkaç tabakçe nakş etdirilmekle birkaç altın inâm buyrulurdu.”⁵³

5.4. Hazine Yerli Yerince Harcanmalı

Vekiller tarafından devlet hazinesinin hoyratça harcanmasını ele alan Âlî, uygulamalar konusunda şunları söyler: Memur maaşlarını, düğün masraflarını, harap olmuş evlerin ve sarayların tamir giderlerini hep hazineden karşılayan mültezimler, fırsat buldukça zimmetlerine para geçirir, binbir bahane ileri sürerek devlete olan borçlarını ödemezlerdi. Bu sonuca göre Âlî, hazine kaybının boyutlarını şöyle tespiti çalışır: Adı geçen saygın kişilerin ve mültezimlerin maaşları çıkarılacak olsa ve “muhâsebât-ı seneviyyesi ne mikdâr olduğu bilinse şühhesiz ebnâ-i sipâhiyân u silah-dârun vezâyifine cevâb vermek ve bu tarikle sâl-be-sâl beytü'l-mâl-ı müslimîne küllî hazîne dâhil olup, tefâvüt itmek tab'-ı müstakîm sâhiblerine lâyihtır.” diyen Âlî, eğer iltizamlar, bölük halkının güvenilir insanlarına veya toplumda kendini kanıtlamış birikimli kişilere verilseydi, *bu tarikle bel'ü ketmleri de vâkı' olursa hem tîmârlarından tahsîli ve 'ulûfelerinden hesâb-ı cemîli mümkün olur; hem re'âyâdan mültezimler zulmı def' olurdu ve hem de emânet ü nezârete istihdâm olunan sipâh arkalanup sefer seferlemege liyâkat ü kudret bulacağını*” ifade eder⁵⁴.

5.5. Sikkenin Değerinin Düşürülmesi

Devrinin usta maliyecilerinden biri olan Âlî, Hutbe ve Sikkenin hükümdarlık alameti olduğunu, devlet yöneticilerine itaatin hutbe aracılığı ile sağlandığını ifade eder ve paranın yönetimi konusunda şunları söyler: “Her sikke-i ‘Osmânî, tekellümsüz kuvvet-i kâhire-i husrevâneye şehâdetleri, ta'allümsüz kudret-i bâhire-i pâdişâhâne-i hikâyetleri, özellikle sîm-sîmâ dil-rübâlar gibi cazibe

52 E. V. Zambaur, “Kantar”, *İA*, İstanbul 1977, C. VI, s. 165.

53 Mustafa Âlî, *age.*, v. 49a.

54 Mustafa Âlî, *age.*, v. 105b.

merkezi olması, *rûz-ı rûşenden ezher ve şems-i müstenîrden enver ü münevverdir.*”

Sikkenin değerinin korunması, bir devletin olmazsa olmazları arasında yer alır. Para ve nakit sıkıntısı içine düşen devlet ricali, iç borçlanma ile problemlerini çözmeye çalışır. Bunu fırsat bilen bazı çevreler para üzerinde oynamaya başlar ve bazı yetkililere rüşvet vererek düşük değerdeki parayı piyasaya sürer. Âlî, Dirhem-i Osmânî⁵⁵ olarak bilinen sikkenin Yahudiler tarafından değerinin iyiden iyiye düşürüldüğünü ifade eder ve bu konuda şunları söyler: “*Sarraflar ise gölge harâmîsi bir bölük leffâflardır ki, tamamı hile ile nâkıs çıkarmada ve dürüsti firîb ü rîv ile meksûr bahâsına almada ve kendisi sarf itmeli oldukda yine ziyâde bahâ ile verirdi.*”

Kanûn-ı kadîme atıfta bulunarak para üzerinde oynanan oyunlara parmak basan Âlî, şu açıklamalarda bulunur: “*Kânûn-ı kadîmde, yüz direm gümüşten kaç yüz direm kesildiği ve bir flori, ‘alâ-mâ-ceret bihi’l-’ade, altmışdan bir eksige bozulduğu her cihetle ma’lûmken hâlâ hıyânet-i ‘ummâl ve celb-i defter-dârân-ı bed-a’ mâl hasebi ile her birinde tefâvüt-ifâhiş ve kûsûr u kusûr-ı ‘tibârına göre harc u sarfından izdiyâd-ı muhiş muhakkak olmağla tadrîcle açmazdan sikke-i celîle-i şehîr-yârînün ravâcî kesâda mübeddel olmuşdur.*” Ne yazık ki vezirlerden hiçbiri bunun hesabını sormadı ve hazine zararlarını tahsil yolunda bir çaba gösteremedi, der ve sikke konusundaki görüşlerini şu dizelerle dile getirir⁵⁶:

Ne bilir ânı nâkısı’l-iz’ân

Hayli kâmil ayârdır sikke⁵⁷

5.6. Süsleme ve Cilalama İşleri

Ülke sınırları içinde hoyratça kullanılan parlaticı maddeler büyük israflara neden oldu. Kıymetli maddelerle süslenen kumaşlar eritilerek altın ve gümüşe çevrilebilirdi. Fakat madenlerin parlatılması için kullanılan altının, geriye döndürülmesi mümkün değildi. Bu harcamalar, “*asâkir-i mansûre mâ-beyninde bir harc-ı zâyid-i pür-hasâretidir ki, sâl-be-sâl hiç olmazsa Mısır-ı Kâhire’nin hazîne-i seneviyyesi denli mâl, tılâ tarîkıyla adîmü’l-meâl olur*” diyen müellif, şu önerilerde bulunur: Bunlar gereksiz harcamalardır. Zira seneden seneye, Mısır hazinesi kadar bir meblağ, cilalama işinden dolayı yok olup gider. Bu bakımdan süsleme işi belli kurallara göre yapılmalıdır, diyen Âlî, görüşlerini şöyle açıklar: “*Zer-endûde raht, câh ü celâlle kavî-baht olanlara mahsûs olmak üzre bir kânûn-ı kavîm ta’yîn buyrulsa ve herkes fevâ’id ü ‘avâyidine göre hareket kılrsa, hem ‘avâmm ü havâs mu’ayyen ü mümtâz olurdu ve hem seneden seneye iki üçyüz bin sikke altın memâlik-i mahrûsada isrâf olunmazdı.*”⁵⁸

55 M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1993, C. I, s. 453.

56 Mustafa Âlî, *age.*, v. 69a.

57 Sikkenin ayarı hayli tamdır, aklı kıt olan onu ne bilsin.

58 Mustafa Âlî, *age.*, v. 102b.

6. Adlî Uygulamalar

Medrese tabanından gelen Âlî, ilmiye sınıfındaki bozukluğu ele alır ve konu ile ilgili görüşlerini şu cümlelerle ifade eder: Bu sınıf üzerinde oynanan oyunlar, Şeyhülislam Hoca Sadettin Efendi'nin çabalarıyla büyük ölçüde önlendi. Hoca Sadettin Efendi'nin ölümünden sonra Şeyhülislam olan Sunullah Efendi zamanında da kadıların tayinlerinin usule uygun olarak yapıldığını belirtir⁵⁹. Toplumda gördüğü birçok çarpık uygulamayı gözler önüne seren Âlî, bozulmanın bir sebebinin de yetersiz kişilerin kadılıklara tayin edilmeleri olduğuna dikkat çeker ve devleti yönetenlerden bu hukuksuz uygulamaların durdurulmasını ister.

6.1. Köy ve Kasaba Kadılarının Yargı Anlayışı

Yerleşim merkezlerinde icra edilen keyfî uygulamalar fakirleri zor duruma sokar ve büyük ölçüde borçlanmalarına neden olur. Daha önemlisi, yıllar sonra doğacak çocuklar bile bu borçtan etkilenir. Müellif, hatalı uygulama yapan kadıların görevden alınmasını, aksi halde nesli tükeninceye kadar bunların fitne ve fesatlarının devam edeceğini söyler ve şu görüşlere yer verir: Bahis konusu kadılardan *“hiç birisi ‘azlile ma’zûl olmaz. Ve inkırâz-ı nesline dek pâye-i fitne vü fesâdı mahlûl olmaz. Padişah bunun gibileri baz-ı cezâire, Kıbrıs ve Rodos gibi bâdiye-i nevâdire tarh u tard buyurular ki, re’âyâ ve berâyâ”*o zaman bunların zulmünden kurtulur⁶⁰.

6.2. Maslahat Güzaflar Adına İş Yapan Arabulucular

Padişahtan habersiz olarak mahkeme kapılarında bekleyen ara bulucular vardı ki, bunlar azil korkusu da çekmiyordu. Bu art niyetli kişiler, hâkim huzuruna çıkan ve davaları sonuçlanan iki kişinin peşine düşerdi. Önce davayı kazanan şahsa; *“Ben seni hâkime anlattım ve sana yardım ettim.”* diyerek elde ettiği şeyin yarısını elinden alırdı. Daha sonra davayı kaybeden şahsa; *“Eğer ben yardım etmeseydim, sana uzun süreli hapis cezası verilirdi.”* diyerek o kişiden de bir miktar para alırdı, diyen Âlî, bu ara bulucuların cezalandırılması konusunda şunları söyler: *“Pes bu makûle eşhâs beliyeye-i âmme kabilinden olup, kendilerden avâm ve havâs mutazarrır olmakla ihrâç ani’l-beled kılınıp reddi ve Kıbrıs ve Rodos gibi cezâirelere tarh ü tardı lâyük-ı dîn ü devlet ve muvâfık-ı tedbîr-i mülk ü millet olan umûrdandır”*⁶¹.

7. Askerlik ve Askerî Sınıflar

Nasihatü’s-selatin’de askerliğe ve askerî sınıflara ait bilgiler, konular arasında dağınık bir şekilde yer almaktadır. Müellifin görüşlerine dayanan bu konular belli bir sıra dâhilinde sunulacaktır.

59 Mehmet Şeker, *age.*, s. 91-92.

60 Mustafa Âlî, *age.*, v. 33a.

61 Mustafa Âlî, *age.*, v. 101a.

7.1. Cihat ve Gaza Fikrinin Dinî Temelleri

İslam coğrafyasında savaş fikrinin temeli “Allah yolunda savaştılar⁶².” ayetine dayanır. Bu bakımdan cihat ve gaza için hazır hâle getirilen askerin her türlü ihtiyacı devlet hazinesinden karşılanmalıdır, diyen Âlî, askerde olması gereken özellikleri şöyle açıklar: Asker “i’lâ-i kelimetu’llâh” yani “Allah’ın sözünün yüceltilmesi ve hâkim kılınması” için çalışmalı, hareketlerini “‘uktilü’l-müşrikîn” yani, “müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün⁶³.” emr-i şerifine göre ayarlamalıdır. Bu ve benzeri konularda uyuşukluk ve tembellik gösteren iyi bir asker olmaz. “Ve harc ü hasâretiden ibâ idüp, ihmâl ü imhâlla deprenen şîr-i dilîr geçinirse ner değildir. Zîrâ harc-ı mâldan tahsîl-i sevâb ve efnâ-i emvâlden tekml-i ecr-i müstetâb râcih olduğu mukarrerdir⁶⁴.” diyen Âlî, gurur duyduğu askerin şahlanışını şu dizelerle dile getirir.

Merd ol durur ki, depredicek rahş-ı himmetin

Gerd-i sümm-i semendi semâvâta yol bula

Çıkdukça kim şerâreleri na’l-i esbinün

Biñ hân mân-ı düşmene kahr âteşi tola⁶⁵

7.2. Savaşların Asker Üzerindeki Etkileri

Divan kâtibi olarak sıcak savaşın içinde bulunan Âlî, birbiri ardından gelen seferlerin askeri fakirleştirdiğini ve askerin savaşa katılma şevkini kırdığını ifade ederek görüşlerini şöyle ifade eder: Askerin moral gücü yüksek olmalı ve kendine güven duymalıdır. Savaş psikolojisini iyi bilen padişahlar hep askerin başında olur ve birlikte savaşlara katılırlardı. Yanlış ve haksız uygulamalarla askerin küstürülmemesi esastır. Zira çaresiz kalan asker devlete karşı tavır alır. Bu tavır alış halkı rahatsız eder ve padişaha karşı nefreti körükler. Başka bir ifadeyle halkın idareye olan sevgisi açık düşmanlığa dönüşür. Daha vahimi insanları düşmandan yardım istemeye kadar götürür.

İleri sürdüğü görüşlerini tarihi rivayetlere dayandıran Mustafa Âlî, şunları söyler: Hilafet merkezi olan Bağdat’ta büyük bir askerî güce sahip olan Sultan Ahmet Celayir⁶⁶, Timur Han’a mağlup olur ve toprakları elinden alınır. Kuşkusuz bu mağlubiyetin altındaki sebep, “İşkerinden mükâtebâtla vârid olan şikâyet ve sî-i ahlakından ve tazaccür ü te’ellümle yazup gönderdikleri hikâyet idi⁶⁷.”

62 Kur’an-ı Kerim, Bakara, 2/18.

63 Kur’an-ı Kerim, Tevbe, 9 / 5.

64 Mustafa Âlî, *age.*, v. 155b.

65 Mert odur ki, şahlanan gayret atının tırnağından çıkan toz duman semalara yol olur. Atı nalinin çıkardığı kıvılcımlar bin düşman evini kül eden ateş olsun.

66 Faruk Sümer, “Ahmet Celayir”, *TDVİA*. C. II, İstanbul 1989.

67 Mustafa Âlî, *age.*, v. 103b.

8. Doktorlar ve Sağlık Hizmetleri

Mustafa Âlî, Kanuni Sultan Süleyman zamanında, “*Hastalar Sarayı*” denilen küçük saray inşa edildiğini, Bab-ı Saadet ile Bab-ı Hümayun arasında yer alan bu sarayda hamam ve çeşitli odaların bulunduğunu ve buraya gelen hastalara gerekli müdahâlenin yapıldığını⁶⁸ anlatır ve bu şifahanelerdeki sağlık politikası ile ilgili görüşlerini şöyle ifade eder: Hazreti Peygamber, “*İlim, beden ve din ilmi olmak üzere ikiye ayrılır*”⁶⁹ buyurarak tıp ilmine vurgu yapmış, insan sağlığına ait ilmin diğer ilimlerden daha önemli olduğunu ortaya koymuştur. Zira sağlık her şeyden önemlidir. İbadet dahi yapamayan hasta insanlardan hizmet beklemek beyhudedir. Bu yüzden tıp ilmine önem verilmeli, bu ilimle meşgul olanlara saygı duyulmalıdır, diyen müellif, görüşlerini şöyle sürdürür: Bu önemli makamların ehil olmayanlara verilmesi nice hastanın ölümüne ve “*nice alîl ü nâ-bînânun amâlîğiyle zarar-ı mahsûsa* ve binlerce yaralının çaresiz kalmasına neden olup, *vâzî’ına vebâl ve nâsıbına zucret ü infîâl vâki olmaya.*”

Tabiplik mesleğinin istismar edilmemesine vurgu yapan müellif, doktorlukla alakası olmayan bazı insanların şifahanelere tayin edildiğini, teşhis ve tedaviye başlayan bu insanların, kendilerini Ebu Ali Sina (İbni Sina) (ö. 1037)⁷⁰ yerine koyduklarını, bu kötü uygulama sonucunda bilgi ve tecrübe birikimi olan doktorların yetişmez olduğunu, hekimliğin tıpla ilgili birkaç kitap ismi ezberlemekten öteye geçemediğini, daha kötüsü tababet ile ilgili görevlerin vergi ile alınır-satılır hâle geldiğini ifade eder ve bu konuda şunları söyler: “*Hikmet ve faziletleri imâme-i büzürgle görünüp, birkaç kitâb ismini ezberlemeleri idüğü sübût buldu. Bazıları hod istulâhât-ı hikmeti öğrenmişler. Tumturak-ı elfâz sermayesiyle hakîm başılığa istihkak davasına cüret etmişler.*” Bu cürete karşılık keşke bizim hekimlerimiz de hastalığın teşhisinde Avrupalı doktorların seviyesinde olabilseydi, diyen Âlî, 1582 tarihinde Halep’te Timar Defterdarı iken, Freng asıllı bir doktorun otopsi yapma ısrarını şöyle anlatır: Venedik balyozunun bir akrabası aniden öldü. Balyozun doktoru kadavraya otopsi yapmak istedi. Bu ameliyata izin verilmeyince doktor görevden ayrılmaya karar verdi. Bunun üzerine ameliyata izin verildi. Otopsi yapan doktor şu gerçekle karşılaşır: “*Kelbin yüreğine yapışmış bir kelebek buldu ki, ibrişim düdesine benzerdi. Ve birkaç hurde bâl ü perden berî kurtcuğazlar dahi ona hem-ser idi. Fe-lâ cerem tabîb-i mezbûr bildi ki, bağteten mürd olduğuna baîs, ol düdedir.*” Kendini doktor yerine koyan ehliyetsiz cerrahlar, yanlış ilaç vererek hastanın ölümüne sebebiyet verdiler. Biz bu uygulamayı kendimiz gördük ve birçoklarından da duyduk diyen Âlî, şu önemli gerçeğin altını çizer: “*Baz-ı ehl-i hiref, bir harf okumadan birkaç gün bir tabîbe hizmet etmekle şâkird nâmı, badehu dânişmend unvânı ile az*

68 Mehmet Şeker, *age.*, s. 159.

69 Aclunî, *Keşfü’ş-hafa*, Beyrut 1988, C. II, s. 68.

70 Şaban Kuzgun, *İbni Sina, Gevher Nesibe Sultan Anısına Düzenlenen “İbni Sina Kongresi Tebliğleri”*, Kayseri 1984, 17-32.

zamânda şifâ-hânelerden birine gönderilmek ve reîs şöhretiyle merzâların ilâcına revâ görülmek, giderek hâssa tabîblere karışmak ve ol tarîkde ehl olan hâzıklar ile pâye katına say edip, mertebe yarışmak, kirâren ve mirâren vâki olduğu"nu şu dizelerde açık bir dille ifade eder⁷¹:

Sakîm-i ra'şeye eyler tedârük-i hafakân

Bu vechile giderek bir hakîm-i fâyık olur⁷²

9. Âlî'nin Serzenişleri

Telif ettiğı bu kadar esere rağmen değerin bilinmediğini ifade eden Âlî, padişahın beklentilerini şöyle dile getirir: Tasavvufun bütün inceliklerine vâkıf ve ilimlerin rumuzlarına hâkim olan III. Murat'dan, anlam derinliğı olan ilmî eserlerin araştırılmasına destek vermesini ister. Zira Padişah, telif edilen bunca eserin, dünya nizamı için yazılmış olduğunu gayet iyi bilir, diyen Âlî, eserlerine dil uzatıp, *bunlar hiç bir değer ifade etmez, zira dinî açıdan yasak olan şeyler içeriyor*, diyenlerin görüşünü *Bezzaziye* (ö. 1424) ve *Kadi-i Han*'dan (ö. 1196)⁷³ deliller göstererek çürütmeye çalışır.

Müellif, pervasızca söylenen çirkin sözlerin, kendileri ve yandaşları için söylendiğı zaman, bütün ayıpların ortaya çıkacağını ifade ederek sözlerini şöyle sürdürür: *"Min-ba'd, ol makûle şeyne bâis ef'âl ü akvâlden ibâ ve inâbet ve halkın ta'n u la'nini mûcib ma'âyibden ferâgat etmeleri içindir."* Ne var ki, niyet okuyucuların kınama ve dedikoduları, bu kulları lisanından uzak olduğı bilenlerin şahitliğı ile ispatlanmıştır⁷⁴. Görev yaptığı süre içinde zor günler yaşayan müellif büyük maddi sıkıntılar içine girer. Belki bir yardımı olur düşüncesiyle, kaleme aldığı "mühür" redifli kaside ile altı ay süre ile görevde kalan Ahmet Paşa'ya halini şöyle arz eder⁷⁵.

Serverâ Âlî kulunu kullan çekip erkâna kim

Ağız açdurmaz vurur her merd-i hikmet-dâna mühür⁷⁶

10. Sonuç ve Öneriler

Tarihçiliğı ile ün yapan Gelibolulu Mustafa Âlî, içinde büyüdüğü devlet

71 Mustafa Âlî, *age.*, v. 107b.

72 Sıtmalı hastanın nabzını bulmaya çalışır. Böylece giderek emsallerinin üstünde bir hekim olur.

73 Ahmet Özel, "Bezzâzî" maddesi, DİA. VI. İstanbul, 1992, VI, 113; Juynboll, TH.W., "Kadı Han Fahreddin" maddesi, İA. İstanbul, 1977, VI, 49.

74 Mustafa Âlî, *age.*, v. 160b.

75 Mustafa Âlî, *age.*, v. 137a.

76 Sultanım! Âlî kulunu devlet adamları arasına al ve kullan. Ağız açtırmaz, hikmet sahibi her insana mühür vurur.

yönetiminin birçok kademelerinde görev yapmış ve üstlendiği resmî devlet görevlerini ifa ederken çeşitli konulara ait altmışa yakın Türkçe eser kaleme almıştır. Yaşadığı altmış yıllık ömrü boyunca gözü hep yükseklerde olan Âlî, arzuladığı görevlere bir türlü gelemez.

On altıncı asrın renkli simalarından birisi olan Mustafa Âlî, bizzat müşahedelerine dayanarak kaleme aldığı muhtelif eserlerinde, o devrin hayatı hakkında çok kıymetli bilgiler verir ki, bu bilgileri alelade vakayinamelerde bulmak mümkün değildir. On altıncı asırda imparatorluğun iç işlerini, kuruluşunu, sosyal kuruluşların işleyiş tarzını, özellikle o asrın sosyal ve medenî tarihini anlayabilmek için Mustafa Âlî'nin bütün eserlerini inceden inceye tetkik etmek gerekir. Ne yazık ki, müellifin kaleme aldığı eserlerin bir kısmı hâlâ ülkemizin birçok kütüphanesinde “yazma” olarak bulunmaktadır.

Âlî'nin eserleri arasında yer alan *Nasihatü's-selatin* son derece önemli bir kaynaktır. Âlî, bu eserinde III. Murat döneminin bozukluklarını, hayret derecesine varan medenî bir cesaret ile eleştirir, zaman zaman oldukça sert ifadeler kullanarak ekonominin düzelmesi yolunda bir takım çözüm yolları önerir.

Yönetimin başında olan padişahın, yetkilerini yerinde kullanmasını, halka kendini sevdirmesini ve tarih ilmiyle meşgul olmanın önemini savunan müellif, padişahın ilim ehline gerekli desteği vermesi gerektiğine de işaret eder.

Ülkede adaletin iyi işlemediğini, yanlış yapan adalet görevlilerinin görevden alınmadığını söyleyen Âlî, bu bakımdan hâkim seçiminin süregelen alışkanlıklara göre değil, bilgi ve birikimin ön planda tutularak yapılmasına işaret eder.

Müellif, toplum hayatının vazgeçilmezleri arasında yer alan imaretlerin, hastane, kütüphane ve çeşitli eğitim kurumlarının inşası ve sürdürülebilirliği üzerinde durur.

Eserde, vergi düzeninin bozuk işlediğine, bir kısım insanların haksız kazanç elde ettiklerine ve kayıt dışı ekonominin önüne geçilmesi gerektiğine dikkat çeken Âlî, devlet hazinesinin büyük bir israfın içinde olduğuna, ihtiyaç olmadığı halde büyük saraylar inşa edildiğine, gerek padişahın ve gerekse vezirlerin bu husus üzerinde durup düşünmeleri gerektiğine işaret eder.

Devlet memurlarının olur olmaz bahanelerle görevden alınmalarını, askerin ıstırabının bu beladan kaynaklandığını, işine bağlı, görevinin gereklerini yerine getiren memurları görevden almanın apaçık zulüm olacağını vurgular.

Ülkede, kadıların emaret, emirlerin beylerbeyilik, valilerin vezirlik sevdasına düştüklerini söyleyen müellif, ulemanın korunup kollanmadığını, bilginlerin mevkilerinin ellerinden zorla alındığını, medreselerin ve kütüphanelerin bomboş kaldığını, medreselerin ehline verilmediğini, adam kayırdıldığını, bu yüzden eserleriyle kendini kabul ettiren filozof ve bilim adamlarının yetişmez olduğunu anlatır.

Büyük harcamalar yapılarak inşa edilen imaretlerde düzenin bozulduğunu söyleyen müellif, bu yüzden, pişen yemeklerin zamanla yenemez duruma geldiğine dikkat çeker.

Devşirme sistemindeki yanlış uygulamalara parmak basan Âli, oğlunu vermek istemeyen erkeklerin ayaklarından ve kadınların saçlarından asıldığına ve oğlanın zorla ailesinin elinden alındığına dikkat çeker.

Müellif, ulak sisteminin ülke genelinde, büyük bir ihtiyaçtan doğduğunu, ancak kanunlara uygun olarak işletilememesinin halkı canından bezdirdiğini ve büyük sıkıntılara yol açtığını ifade eder. Fakir halktan toplanan vergilerin, ordunun modernizasyonuna harcanmadığına, kadı ve naipler arasında paylaşıldığına, heybeler dolusu binlerce altın gelir elde eden Mısır, Şam ve Halep tüccarlarından vergi alınmadığına, dikkat çeker.

Devlet desteği alan bazı zenginlerin, gıda maddelerini ucuza alıp, kıtlık zamanında fahiş fiyatlarla satarak büyük bir mali güce kavuştuklarını ifade eden Âli, halkın sırtından büyük vurgun yapıldığını anlatır.

Piyasaya sunulan kumaşların eninde ve boyunda belirgin bir noksanlık olduğunu tespit eden müellif, Frengistan'da üretilen çuha, ipek, kadife, atlas gibi kumaşların kalitesinin düşürüldüğünü, bu yüzden halkın büyük bir mali sıkıntıya düştüğü söyler.

Askerin üstün bir moral gücüne sahip olması gerektiğine dikkat çeken müellif, Osmanlı padişahlarının, askere cesaret vermek için askerle birlikte sefere katıldıklarına dikkat çeker. Âli, bazı vekillerin, bütün masraflarını, çocukların evlilik giderlerini, harap olmuş evlerin ve sarayların tamir giderlerini devlet topraklarından toplanan paralardan karşıladıklarını ancak, devlete olan borçlarını ödemediklerini, böylece hazinenin büyük kayıplara uğradığını söyler.

Sağlık konusunu ele alan Mustafa Âli, tabiplik mesleğinin ciddiye alınması gerektiğini, tıpla ilgili birkaç kitap ismi ezberlemekten ibaret kalamayacağını ısrarla vurgular, tıpla ilgili örnekler vererek konunun önemini vurgular.

KAYNAKÇA

- Aclunî, *Keşfü 'ş-hafa*, Beyrut 1988.
- Mehmet Celalettin, *Şerh-i Ahidnâme-i Ali*, İstanbul 1304.
- EMECEN, Ferudun; “Çift Resmi”, *TDVİA*, İstanbul 1993.
- ÇERÇİ, Faris; *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü 'l-ahbar 'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri, I-II-III*, Kayseri 2000.
- ÇERÇİ, Faris; “Haberleşme Hizmetleri ve Osmanlı Devletinde Ulak Organizasyonu (ve Mustafa Âlî'nin Bu Konudaki Görüşleri)”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 2003.
- Gelibolulu Âlî, *Nasihatü's-selatin*, Süleymaniye Kütüphanesi Hüsrev Paşa Türkçe Yazmalar Kol., no. 311.
- KUZGUN, Şaban; *İbni Sina, Gevher Nesibe Sultan Anısına Düzenlenen “İbni Sina Kongresi Tebliğleri”*, Kayseri 1984.
- Mustafa Âlî, *Künhü 'l-ahbar*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, no. TY 5959.
- Mustafa Âlî, *Künhü 'l-ahbar*, 1277.
- İSEN, Mustafa; *Gelibolulu Mustafa Âlî*, İstanbul 1998.
- İSEN, Mustafa; *Künhü 'l-ahbar 'ın Tezkire Kısmı*, Ankara 1994.
- KÖPRÜLÜ, Fuat; *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1973.
- KÖPRÜLÜ, Fuat; “Müverrih Âlî'nin Bir Eseri”, *Hayat Mecmuası*, C. II. (İstanbul 1927).
- PAKALIN, M. Zeki; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993.
- SEVERCAN, Şefattin; “Âlî'nin Siyâset Felsefesi”, *İslamiyat*, Ankara 1999.
- SÜMER, Faruk; “Ahmet Celayir”, *TDVİA*. C. II, İstanbul 1989.
- ŞEKER, Mehmet; *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Mevaidü'n-nefais Fi Kavaidi'l-Mecalis*, Ankara 1997.
- TIETZE, Andreas; *Mustafa Âlî's Counsel for Sultans of 1581*, Wien 1979–1982.
- UĞUR, Ahmet; *Osmanlı Siyasetnameleri*, Kayseri tsz..
- YAZICI, Tahsin; “Sadî”, *İA*, İstanbul 1966.
- YILMAZ, Ali; *Kanuni Sultan Süleyman'a Yazılan Kasideler*, Ankara 1996.
- YURDAYDIN, H. Gazi; *İslam Tarihi Dersleri*, Ankara 1971.
- ZAMBAUR, E. V.; “Kantar”, *İA*, İstanbul 1977.